

*В.А. Головенько,
канд. політ. наук*

*Valeriy A. Golovenko,
Ph. D. In Politics*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Abstract. The author analyzed the problem of the formation of a civil society as an important condition for the political and economic development of Ukraine. The first and second parts of the study, which were published in previous issues of the journal, gave the definitions of the notion „civil society”, made attempt to present the own interpretation of this complicated phenomenon, and started the analysis of the development of a civil society in Ukraine for 2000–2006 with the use of the sociological methods of studies. In this final part of the study, we continue to clarify the processes of formation of a civil society in Ukraine with the attraction of sociological and statistical materials, in particular its civil institutions.

У попередніх частинах дослідження* подавалися дефініції самого поняття „громадянське суспільство”, робилася спроба викладу авторського бачення цього складного явища, розпочато за допомогою, в першу чергу, соціологічних методів дослідження аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні впродовж 2000–2006 рр.

Продовжуючи дослідження, необхідно відзначити, що у сфері існування прав і свободи громадян у країні склалася неоднозначна ситуація. За даними моніторингу УІСД/ЦСМ, з одного боку, більшість громадян вважає, що в Україні дотримуються їхні основні права і свободи, причому існує тенденція до поліпшення ситуації у цій сфері. Так, зокрема, це стосується права на свободу думки і слова (у червні 2002 р. так вважало 46% опитаних, у травні 2004 р. – 52%, у вересні 2006 р. – 70%), віросповідання (відповідно 73, 80 та 86%), утворювати громадські об'єднання (55, 57 та 71%).

Та, з іншого боку, набагато менше респондентів схильні до того, що в країні успішно діє право на гідний людини рівень життя (15, 11 та 26%), право здійснювати вплив на рішення, які приймає влада (23, 12 та 24%), право бути захищеним від свавілля представників влади (12, 13 та 26%). Три чверті респондентів (76%) у травні 2004 р. відповіли, що в українському суспільстві не існує рівності громадян перед законом, а перевагами користуються ті, хто має гроші (так вва-

* Див.: *Український соціум*. – 2006. – № 5. – С. 80–93; № 6. – С. 100–116.

жають 82% з тих, хто переконаний, що в Україні немає рівності), та ті, хто має владу (77%).

Населення України постійно відчуває і матеріальний, і соціальний дискомфорт. Аналіз соціальних благ, недостатність яких знижує рівень соціального самопочуття, показує, що сьогодні більшості людей (понад двом третинам населення країни) не вистачає благ, які відповідають цінностям середнього класу: стабільності в суспільстві і соціальних гарантій, що забезпечують почуття впевненості у „завтрашньому дні”. Порівнюючи самооцінки рівня життя в Україні із самооцінками населення інших країн, можна побачити, до якої міри розходяться матеріальні запити і можливості їх реалізації в Україні. Оцінюючи свої доходи, лише 1% українців відзначають, що „живуть на свій дохід комфортно”, тоді як, наприклад, у Данії таку відповідь дали 63%, в Ісландії 56%, в Швеції і Норвегії – по 53%, у Великій Британії – 38%, у Німеччині – 29%, Угорщині і Чехії – по 8%, у Польщі – 5% [1].

Хоча більшість населення вважає, що в Україні існує право на свободу думки і слова, значна частина респондентів водночас переконані, що державні органи влади є недоступними для отримання інформації, необхідної для реалізації громадянських прав, – за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, у листопаді 2002 р. так зазначили 51% опитаних, а у вересні 2006 р. – 66%. Нині лише 6% громадян вважають, що державні органи влади цілком доступні для того, щоб до них можна було звернутися будь-коли і отримати всю необхідну інформацію, а ще 27% переконані в тому, що ці органи, скоріше, доступні, ніж недоступні. Такий стан справ відображається і в практичних діях населення. У вересні 2006 р., відповідаючи на запитання „Чи брали Ви участь упродовж останнього року в громадському обговоренні важливих питань місцевої громади (референдуми, громадські слухання, збори, мітинги, засідання відповідного громадського комітету, складання петицій, звернень до органів влади, страйки, пікетування тощо)?”, лише кожний п'ятий респондент (21%) дав ствердну відповідь [2, с. 129, 131].

Важливим показником розвитку громадянського суспільства є стан виборчої системи. На жаль, як засвідчують матеріали моніторингу УІСД/ЦСМ, в Україні вона не користується великою повагою у населення. Лише 19% респондентів у травні 2004 р. були впевнені, що в Україні вибори є реальним механізмом впливу громадян на владу. За даними дослідження, проведеного у листопаді 2001 р., тільки 20% респондентів були згодні з тим, що проведення виборів до Верховної Ради – це прояв демократичності політичної системи України, а 63% переконані, що їх проведення покликане лише створити видимість демократії, якої насправді у нас немає. Як показало травневе дослідження 2002 р., лише третина виборців (33%) після того, як відбулися вибори до Верховної Ради України, схвалювали діяльність у ній тих партій та виборчих блоків, за які вони голосували. Населення вважає, що під час передвиборчої кампанії використовуються „брудні технології”: за матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ постійно впродовж останніх років 2/3 респондентів висловлюють припущення, що політична боротьба під час передвиборчої кампанії ведеться переважно нечесно і підступно (див. табл. 1) [3, с. 178]. Більше половини виборців напередодні парламентських виборів як наприкінці 2001 р., так і наприкінці 2005 р. були переконані, що їхні результати будуть сфальсифіковані (див. табл. 2).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання: „Як Ви вважаєте, політична боротьба під час майбутньої передвиборчої кампанії буде вестись переважно коректними, чесними методами чи, навпаки, нечесно і підступно?“, %

	02.2001	12.2005
Політична боротьба буде вестись переважно чесними і коректними методами	12	22
Політична боротьба буде вестись переважно нечесно і підступно	67	65
<i>Важко відповісти</i>	21	13

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Таблиця 2

Динаміка оцінки респондентами ймовірності фальсифікації результатів майбутніх виборів, %

	11.2001	10.2005
Впевнений, що так і буде	18	18
Скоріше за все, будуть сфальсифіковані	43	40
Скоріше за все, фальсифікації не буде	17	19
Впевнений, що фальсифікації не буде	4	5
<i>Важко відповісти</i>	18	18

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Значна частина населення переконана, що на виборчу кампанію в Україні впливають зарубіжні країни: за даними березневого дослідження 2002 р., лише 4–5% респондентів сказали, що такого впливу немає, тоді як 40–46% опитаних вважали, що він є. При цьому, серед тих, хто вважав, що такий вплив є, більшість становили ті, хто переконаний, що цей вплив є негативним. Так, наприклад, вплив США на вибори в Україні позитивним вважали 12%, а негативним – 34%.

Стан розвитку громадянського суспільства в тій чи іншій країні значною мірою визначається ставленням громадян до своєї країни, їх патріотизмом. Як свідчать дані моніторингу УІСД/ЦСМ, у цьому напрямі в Україні спостерігається певний прогрес: якщо в травні 2000 р. 54% опитаних пишалися тим, що вони є громадянами України, то у вересні 2006 р. таких стало 60% (див. табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка відповідей респондентів на запитання „Наскільки Ви пишаєтеся тим, що є громадянином України?“, %

	05.2000	09.2006
Дуже пишаюся	20	36
Скоріше, пишаюся	34	24
Скоріше, не пишаюся	20	15
Зовсім не пишаюся	15	10
<i>Важко відповісти</i>	10	15

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Разом з тим, не можна забувати й того, що, за матеріалами того ж моніторингу, кожний четвертий житель України хотів би народитися і жити в іншій країні, а кожний третій – виїхав би з України, якби йому була надана така можливість. При цьому, ця тенденція майже не змінюється: що стосується першого висновку, то в листопаді 2002 р. його прихильниками були 29%, а в грудні 2005 р. – 24%, а стосовно другого висновку – по 34% [3, с. 184].

На жаль, важливою перепорою в розвитку громадянського суспільства в Україні, в залученні громадян до політичної інноваційної діяльності є переконання їх більшості, що те, як складається їхнє життя, здебільшого залежить не від них особисто, а від зовнішніх обставин. Такі переконання суттєво не помінялися після „помаранчевої революції”: за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, і в травні 2000 р., і у вересні 2006 р. кількість перших була вдвічі меншою порівняно з другими – 21 і 46% та 21 і 42% [2, с. 125].

Розбудова ж громадянського суспільства передбачає як один із головних елементів громадську і суспільно-політичну активність населення країни в процесах державотворення. Елементарною формою суспільно-політичної активності є простий інтерес до політики. Як свідчать матеріали моніторингу УІСД/ЦСМ, нині постійно стежать за політичним життям у країні лише близько п'ятої частини респондентів. Трохи зросла кількість тих, хто стежить за головними подіями в політичному житті, другорядні ж залишаються поза їх увагою. Зате майже вдвічі скоротилася частка тих, хто взагалі не цікавиться політикою (з 20% у 2000 р. до 12% у 2006 р.) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка відповідей респондентів на запитання „Якою мірою Ви цікавитесь політичними процесами, що відбуваються в Україні?“, %

	09. 2000	04. 2003	05. 2005	09. 2006
Постійно стежите за політичним життям в Україні	17	14	21	21
Стежите за головними подіями в політичному житті, другорядні ж залишаються поза Вашою увагою	34	34	42	43
Інтерес до політичного життя проявляється у Вас дуже рідко	26	26	23	23
Взагалі не цікавитесь політикою	20	23	12	12
<i>Важко відповісти</i>	3	3	2	1

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Значно вищою формою і ледь не першою ознакою розвинутого громадянського суспільства є соціально-політична активність, яка являє собою прояв свідомої життєдіяльності людей або їх соціально-політичних груп та об'єднань, спрямованої на збереження, функціонування або зміну існуючого соціального і політичного устрою суспільного життя.

Найвищою формою суспільно-політичної активності є членство у політичних партіях. Політичні партії є важливим елементом інституційної бази громадянського суспільства, оскільки вони є добровільними об'єднаннями громадян

і спричиняють проведення конкурентних виборів. Представницька демократія без партій неможлива. Разом з тим, необхідно враховувати, що в Україні ставлення населення до партій неоднозначне. З одного боку, кількість зареєстрованих політичних партій зростає. На початок 2006 р. в країні діяло 125 зареєстрованих політичних партій [4, с. 19]. Серед них 4 партії називають себе комуністичними, 4 – ліберальними, 7 – „зеленими”, чи екологічними, 14 – соціал-демократичними, 4 партії претендують на представництво інтересів сільського населення, ще 3 називають себе представниками інтересів українських жінок. Правда, лише близько 30 партій чітко вказують у програмних документах свою ідеологічну чи політичну спрямованість [5, с. 6, 20].

Додатковим імпульсом для розвитку політичних партій стають кожний раз вибори до Верховної Ради України. У виборах до парламенту у 1998 р. взяли участь 21 політична партія і 9 виборчих блоки, у які увійшли ще 19 партій. Прохідний 4-відсотковий (існуючий на час виборів) бар'єр подолали 9 партій. У виборах 2002 р. взяли участь 21 політична партія і 12 виборчих блоків. Перемогу отримали 3 виборчих блоки і 3 політичні партії [5, с. 11–13]. У 2006 р. у виборах до парламенту, що вперше проходили за пропорційною системою, брали участь 45 партій і блоків. Набрали необхідні 3 та більше відсотків голосів виборців 5 партій та блоків: Партія регіонів, „Блок Юлії Тимошенко”, Блок „Наша Україна”, Соціалістична партія України та Комуністична партія України [6].

Предметом дискусії в політичному середовищі залишається питання про членський облік у більшості партій. Що стосується соціологічного виміру партійного членства, то, за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, воно становить 2–3% дорослого населення країни. Щоправда, в грудні 2005 р. 7% дорослих респондентів, а у вересні 2006 р. 12% відповіли, що вони, хоча й не всі є членами певних партій, але беруть участь у їх діяльності [2, с. 129]. Моніторинг ІС НАНУ також підтверджує цю тенденцію: впродовж 2000–2006 рр. членство дорослого населення в політичних партіях зросло з 0,8 до 4,6% [7, с. 12] (див. табл. 5). Виходячи з цього, можна припустити, що загальна кількість членів у партіях України нині становить 1500–1700 тис. осіб. Разом з тим, лише в 20 політичних партіях, що оприлюднили свою чисельність, за їхніми даними, налічується майже 3 млн. осіб [5, с. 26].

Таблиця 5

Динаміка членства дорослого населення України в політичних партіях, %

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0,8	1,7	2,2	2,0	1,9	2,5	4,6

* За матеріалами моніторингу ІС НАНУ.

Що стосується ставлення населення до політичних партій, то, як свідчить моніторинг УІСД/ЦСМ, вони не користуються великим авторитетом у громадян України. У вересні 2000 р. лише 10% респондентів вважали, що політичні партії сприяють розвитку демократичного суспільства, суспільно-економічному розвитку країни в цілому, зате 41% відповіли, що ніякого реального впливу на стан справ у країні політичні партії не здійснюють, а 27% опитаних були переконані, що вплив політичних партій на ситуацію в Україні, скоріше, негативний. Лише третина опи-

таних (31%) відповіла, що влада не повинна намагатися впливати на діяльність політичних партій, які діють у рамках закону, тоді як дві п'ятих (41%) схильні до того, що заради інтересів суспільства влада має право втручатися в діяльність політичних партій. Такий підхід, звичайно, аж ніяк не може сприяти розбудові громадянського суспільства в країні. Хоча впродовж останнього часу рівень довіри до політичних партій й значно зріс (з 10% у 2000 р. до 26% у 2006 р.), проте залишається одним з найнижчих серед усіх основних суспільних інститутів.

За даними моніторингу ІС НАНУ, населення негативно ставиться до багатопартійності, яка існує нині в країні: майже половина респондентів (у квітні 2006 р. – 46%) вважала, що Україні багатопартійна система не потрібна. Далеко не більша частина населення (17–32% упродовж 2000–2004 рр. та 37–43% у 2005–2006 рр.) схилилася до того, що серед наявних політичних партій і рухів є такі, яким можна довірити владу [7, с. 13]. Разом з тим, необхідно відзначити: все ж таки значна частина громадян схильна до того, що участь у діяльності політичних партій є важливою для них справою. За даними моніторингу УІСД/ЦСМ, так вважали у листопаді 2002 р. 50% респондентів, у січні 2004 р. – 61%, у грудні 2005 р. – 64%, у вересні 2006 р. – 62% [2, с. 124].

Аналізуючи розвиток „третього сектору”, його вплив на становлення громадянського суспільства в Україні, перше, що необхідно відзначити, це те, що населення досить високо оцінює необхідність участі в діяльності громадських об'єднань: за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, цю функцію у 2002–2006 рр. як важливу оцінювали 53–67% опитаних. Ще вище був оцінений контроль з боку недержавних громадських організацій за діяльністю органів влади: його важливість підкреслили 72–79% опитаних [2, с. 128].

Аналіз динаміки оцінки респондентами за регіонами необхідності громадської активності як важливої функції показує, що, по-перше, тут не спостерігається якоїсь постійної тенденції (див. табл. 6). Так, наприклад, якщо на Заході, в Центрі, на Сході, в АР Крим кількість тих, хто вважає, що участь громадян у громадських об'єднаннях є важливою функцією, у 2004 р. порівняно з 2002 р. зросла, то в 2005 р., а потім і в 2006 р. – впала. Подібна тенденція спостерігається і серед тих, хто вважає важливим контроль з боку недержавних громадських організацій за діяльністю органів влади. По-друге, трохи дивним є те, що впродовж усіх попередніх років у цій сфері одним з найгірших був показник у столиці країни – м. Києві. Але в цілому ставлення громадян до громадських організацій не дуже різняться за регіонами. Що стосується вікової градації, то тут також не існує значних відмінностей: наприклад, у вересні 2006 р. вважали важливою участь громадян у громадських об'єднаннях 67% молодих людей віком від 18 до 35 років та по 65% громадян віком від 36 до 50 років і тих, кому за 50 років.

Таке ставлення до громадських об'єднань сприяє тому, що в країні, як свідчить Держкомстат України, кількість громадських організацій, зареєстрованих органами виконавчої влади та підрозділами Мінюсту України з часу введення у дію Закону України від 16 червня 1992 р. „Про громадські об'єднання”, щорічно збільшується. Це стосується як об'єднань громадян, які були легалізовані Мінюстом України (див. рис. 1), так і місцевих об'єднань. Так, перших за станом на 1 січня 2006 р. в Україні діяло 2384 (збільшення у порівнянні з 2004 р. – на 9,7%, та в 2,3 разу – порівняно з 1996 р.) [8, с. 7].

Таблиця 6

Динаміка оцінки респондентами необхідності громадської активності як важливої функції, за регіонами, %
(сума відповідей „Дуже важлива” та „Скоріше, важлива”)

	11.2002		01.2004		12.2005		09.2006	
	Участь громадян у ГО	Контроль з боку ГО за діяльністю органів влади	Участь громадян у ГО	Контроль з боку ГО за діяльністю органів влади	Участь громадян у ГО	Контроль з боку ГО за діяльністю органів влади	Участь громадян у ГО	Контроль з боку ГО за діяльністю органів влади
Захід	55	69	75	70	79	87	73	85
Центр	56	74	70	69	68	82	55	69
Північ	45	63	62	74	75	68	75	82
Схід	51	74	65	61	71	77	64	76
Південь	56	76	65	78	86	77	62	89
АР Крим	55	74	70	49	68	76	64	73
м. Київ	48	69	58	63	68	84	75	75

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Із загальної кількості легалізованих об'єднань громадян центральні органи 1899 організацій мали всеукраїнський статус (125 політичних партій та 1774 громадських організацій), 485 – міжнародний статус (відповідно 79,7 та 20,3%) [4, с. 19]. Місцевими органами юстиції зареєстровано 187,3 тис. осередків політичних партій та 52,8 тис. громадських організацій з місцевим статусом та осередків громадських організацій. Отже, загальна кількість об'єднань громадян, включаючи місцеві осередки всіх рівнів, які існували на території України на початок 2006 р., становила трохи більше 242,4 тис. (збільшення у порівнянні з 2004 р. в 1,6 разу, при цьому зростання об'єднань відбулося в усіх регіонах України) [8, с. 7, 8]. Окрім того, в країні діють ще 30,5 тис. різноманітних релігійних організацій [4, с. 19].

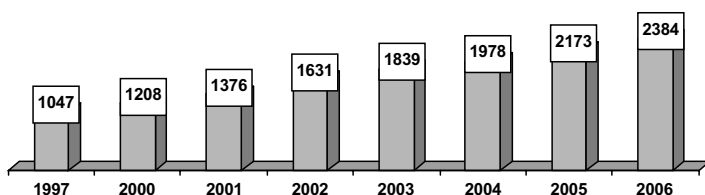

Рис. 1. Кількість легалізованих Міністром України об'єднань громадян (політичних партій та громадських організацій), за станом на 1 січня відповідного року

Проте масштаби поширення громадських об'єднань у різних регіонах країни є неоднаковими (див. табл. 7). Наприклад, якщо за станом на 1.01. 2006 р. в Дніпропетровській області діяло 13 933 місцевих осередків політичних партій та громадських організацій, у Харківській області – 13 227, у Львівській області – 12 460, у Донецькій області – 12 321, у Житомирській області – 12 080, то у Чернівецькій області – 5499, у Херсонській області – 6481, у м. Києві – 6390 [8, с. 17].

Необхідно також відзначити той факт, що на місцевому рівні набагато активніше легалізацію проходять місцеві структури політичних партій, ніж громадські організації. Лише у містах Києві та Севастополі кількість громадських об'єднань переважає партійні структури, тоді як у цілому по країні партійних структур більше, ніж структур громадських організацій, у 3,6 разу, а, наприклад, у Волинській області їх більше в 7,4 разу, у Житомирській області – в 7,3, у Тернопільській області – в 6,7, у Вінницькій області – в 6,5 разу [8, с. 13]. Особливої активності легалізація партійних осередків набула в 2005 р. – у період підготовки до перших в історії країни парламентських та місцевих виборів за партійним принципом, що відбулися в березні 2006 р. Упродовж цього часу було зареєстровано майже половину (47,2%) осередків політичних партій, які діяли за станом на 1 січня 2006 р. [8, с. 8].

Таблиця 7

Загальна кількість легалізованих в Україні політичних партій та громадських організацій (включаючи місцеві осередки), за станом на 01. 01 2006 р.*

	Легалізовано політичних партій	Легалізовано громадських організацій
Зареєстровано Міністром України	125	2259
Зареєстровано обласними органами юстиції, всього	187 250	52 755
АР Крим	6867	3084
Вінницька	9436	1463
Волинська	7898	1069
Дніпропетровська	10 946	2987
Донецька	7618	4703
Житомирська	10 615	1465
Закарпатська	5200	1692
Запорізька	5589	2201
Івано-Франківська	5922	1477
Київська	9705	1897
Кіровоградська	6842	1325
Луганська	7631	2402
Львівська	9382	3078
Миколаївська	7356	1850
Одеська	4695	2621
Полтавська	9675	1645
Рівненська	6307	1297
Сумська	5394	1377
Тернопільська	6463	964
Харківська	9910	3317
Херсонська	5431	1050
Хмельницька	7281	1271
Черкаська	7721	1515
Чернівецька	4683	816
Чернігівська	5938	1275
м.Київ	2212	4178
м. Севастополь	533	738

* За матеріалами видання: „Громадські організації в Україні: Стат. бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2006. – 219 с.

Проте, говорячи про статистичні характеристики „третього сектору” України, необхідно враховувати, що вони, за вдалою оцінкою американських дослідників Ф. Мішлівеца та Д. Йенсена, у нас, як і в деяких інших посткомуністичних країнах, лише демонструють „статистично міцне громадянське суспільство”. На жаль, статистика не завжди відображає реальний стан справ [9, с. 332]. Наприклад, у Росії, за статистичними даними, існує 300 тис. зареєстрованих некомерційних організацій, в яких налічується 3,5 млн. членів. Однак, спеціалісти вважають, що реально діючими є лише не більше 100 тис. з них [10, с. 147].

Подібна ситуація склалася і в Україні. Так, за підсумками 2005 р. перед органам статистики про результати своєї діяльності відзвітували 14 464 центральних органи громадських організацій з різним статусом, що становило лише 39,5% від загального числа центральних органів громадських організацій, зареєстрованих органами юстиції. Інші не були знайдені за реєстраційними адресами, і додаткові відомості про їх місце знаходження не відомі [8, с. 9]. Отож, їх, напевно, можна вважати „паперовими”, тобто формально зареєстрованими, але не діючими реально.

Проблемною, як на нашу думку, є й статистика щодо членства в громадських об'єднаннях. Загальна кількість членів на обліку в громадських організаціях, які подали звіти в Держкомстат України, нараховує аж 16,5 млн. осіб [8, с. 9]. Це виглядає дещо дивним, якщо врахувати матеріали соціологічних досліджень: за даними соціологічних моніторингів УІСД/ЦСМ та ІС НАНУ в громадських об'єднаннях загалом перебуває десь у межах 15% молоді та дорослого населення. Так, за даними моніторингу ІС НАНУ, починаючи з 1999 р., постійно 84% опитаних відповідають, що вони не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів [7, с. 12]. За даними вересневого 2006 р. опитування УІСД, відповідаючи на запитання „Чи берете Ви участь у діяльності громадських організацій (членство в організації не обов'язкове)?”, 88% респондентів відповіли, що вони цим не займаються.

Та все стає, певною мірою, на своє місце, коли ми візьмемо до уваги той факт, що, за даними офіційної статистики, кількість колективних членів, тобто установ, підприємств та організацій, колективи яких є членами центральних органів громадських організацій, нараховує 24 147 одиниць [8, с. 9]. Напевно, значна частина людей, які працюють у цих установах, навіть не знають, що вони є членами певних громадських об'єднань.

Необхідно відзначити, що хоча більшість населення вважає важливою участь у діяльності громадських організацій та контролі з боку недержавних громадських організацій за діяльністю органів влади, та дуже мало що робить на практиці у цьому напрямі. За даними моніторингу УІСД/ЦСМ, у роботі таких організацій бере участь менше 15% респондентів. Причин такої громадської пасивності багато (див. табл. 8), головними ж з них називаються відсутність необхідності та зацікавленості в цій участі.

Таблиця 8

Динаміка небажання респондентів брати участь у діяльності громадських організацій, %

	11.2002	01.2004
Не було необхідності	27	36
Не маю грошей, часу; маю багато інших проблем	21	25
Не зацікавлений, не хочу	27	28
Не маю можливості (похилий вік, далеко їздити, проблеми із здоров'ям тощо)	13	15
Не дозволяють мої обставини (державний службовець, боюся втратити роботу, з релігійних причин)	3	3
Вони не потребують моєї участі, не запрошували мене	11	11
Їх діяльність суперечить моїм інтересам	2	2
Вони не можуть нічого досягти; вони непотрібні; я їм не довіряю	11	9
Не маю інформації щодо цих організацій	24	14
Я поки що придивляюся до того, що вони роблять, і в майбутньому, можливо, приєднаюся до них	3	4
Я некомпетентний, не знаю, яким чином можна брати участь у такій діяльності	11	6
<i>Важко сказати, не знаю</i>	3	
<i>Інше</i>	0,6	

Разом з тим, аналіз даних моніторингу ІС НАНУ свідчить, що респонденти – члени громадських організацій більш соціально активні, більшою мірою, ніж „незалучені” громадяни, мають егоцентричні настрої: так, за даними соціологічного дослідження, проведеного в межах цього моніторингу в 2003 р., серед „залучених” вважають, що їхнє життя залежить від них, а не від зовнішніх обставин, 31% опитаних, тоді як серед „незалучених” таких 21%. Члени громадських об'єднань більше орієнтовані на ліберально-ринкову модель економічного розвитку, більше підтримують мінімізацію участі держави в економіці або поєднання державного управління з ринковими методами. „Залучені” респонденти також з меншою готовністю підтримують ідею повернення до планової економіки на основі повного державного обліку та контролю (26%, тобто лише чверть респондентів – членів громадських організацій підтримують ідею реставрації адміністративно-планової економіки на відміну від третини (33%) „незалучених” респондентів.

Позитивним та соціально-конструктивним проявом соціальної активності залучених до громадських організацій громадян слід вважати їхню більшу віру у власну здатність успішно протистояти утиску своїх законних громадянських прав з боку держави чи місцевих органів влади. Так, у відповідях на запитання „Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискує Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” респонденти – члени громадських організацій майже вдвічі частіше, аніж „незалучені” респонденти,

надають позитивну відповідь (9,3% серед респондентів першої групи та лише 4,8% другої). Ще переконливішою є віра у свою здатність до законного захисту своїх громадянських прав членів громадських організацій на місцевому рівні [9, с. 333–335].

Моніторинг ІС НАНУ показав, що порівняно з 1994 р. у 2003 р. відбулося збільшення вікового рівня членів громадських та політичних організацій: зменшилася частка вікової групи до 30 років з 34 до 25% і підвищилися частки вікових груп 30–55 років (з 48 до 52%) та 55 років і старших (з 18 до 23%). Якщо у 1994 р. співвідношення чоловіків та жінок серед членів громадських організацій, політичних партій та соціальних рухів становила 54 до 46%, то у 2003 р. 42% чоловіків до 58% жінок. Упродовж десяти років майже не відбулося змін у показниках освітнього рівня. Натомість відбулися зміни в структурі професійної зайнятості. Зокрема, помітно зменшилася чисельність працівників технічного та гуманітарного профілів, кваліфікованих робітників, працівників сільського господарства та учнів/студентів. Нині найактивнішу участь у діяльності громадських і політичних організацій беруть кваліфіковані робітники та непрацюючі пенсіонери. Що стосується поселенського аспекту, то серед „залучених” зросла частка тих, хто живе у великих містах (з 28 до 35%) та невеликих містах (з 30 до 35%), та зменшилася частка тих, хто живе у м. Києві (з 8 до 6%) та особливо в селах (з 35 до 25%) [11, с. 284–289].

Як свідчить моніторинг УІСД/ЦСМ, населення дуже погано знає про участь громадських об'єднань у суспільному житті країни: більше половини респондентів або не можуть нічого про них сказати, або вважають, що їх взагалі немає (див. табл. 9).

Таблиця 9

Відповіді респондентів на запитання „Чи відомі Вам громадські організації, що працюють у зазначених сферах?”, %

	Національний рівень	Обласний рівень	Населений пункт
Економіка	12	6	4
Екологія	21	13	9
Боротьба з бідністю	9	4	2
Етнічні відносини	9	4	2
Права людини	16	7	5
Соціальна сфера	14	11	9
Релігія	27	25	33
Освіта, мистецтво, музика, культурна діяльність	17	12	10
Підтримка молоді	14	9	7
Жіночі права	17	10	7
Інше	0,3	0,3	0,5
Важко сказати, не знаю	48	52	40
Немає ніяких неурядових організацій	10	10	17

* За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

І це не дивно, якщо врахувати масштаби поширення та ефективність діяльності громадських об'єднань в Україні, особливо якщо це порівняти з країнами з розвиненим громадянським суспільством. Так, за даними Центру вивчення громадянського суспільства ім. Джона Гопкінса, витрати неурядових організацій у провідних західних країнах у 1999 р. склали 1,1 трлн. доларів, тобто в середньому 4,6% ВВП. У цьому секторі зайнято 19 млн. оплачуваних працівників, а це становить у середньому 10% усіх працівників сфери обслуговування. У діяльності сучасних ГО переважає надання таких видів послуг: 30% – організації працюють у сфері просвіти та освіти, 20% – охорони здоров'я, 18% – соціальних послуг [12, с. 489, 497]. Наприклад, у Німеччині кожний третій громадянин старше 14 років (34%) працює в середньому п'ять годин упродовж тижня на громадських засадах в якійсь організації чи товаристві. Неоплачувана праця за витраченим на неї часом відповідає повній зайнятості понад 1 млн. осіб [13, с. 47].

В Україні ж, за даними Держкомстату України, на початок 2006 р. в громадських об'єднаннях здійснювали роботу лише 39,6 тис. працівників облікового складу, впродовж 2005 р. для своєї діяльності громадськими організаціями з різних джерел було отримано 1,2 млрд. грн. Частка надходжень з державного бюджету становила лише 6,7%, при цьому порівняно з 1996 р. вона скоротилася майже вдвічі – тоді вона становила 12,6%. Ще гірша ситуація в цьому плані склалася в регіонах. Так, наприклад, впродовж 2005 р. на заходи громадських організацій у Луганській області з державного бюджету надійшло лише 8,8 тис. грн. [8, с. 10, 56]. Правда, як свідчать матеріали щорічного опитування місцевих громадських організацій України, яке проводить Творчий центр Каунтерпарт, зокрема того, що було проведене у жовтні 2003 р., співпраця між громадськими організаціями та державними структурами на місцевому рівні є дещо кращою, ніж на національному рівні [14, с. XI, XV]. Однак, фінансова підтримка громадських об'єднань з боку держави все ж залишається мізерною порівняно з країнами Заходу. Наприклад, у Німеччині 70% коштів, які використовуються громадськими організаціями, виділяються з державного бюджету [15, с. 30]. Отож, як сказано в „Дороговказях становлення українського громадянського суспільства (громадська концепція)” – документі, який був прийнятий у серпні 2006 р. на IV Всесвітньому форумі українців, „на жаль, поки що владні структури сприймають недержавні організації як конкурента (у кращому випадку!) або ж небажаного прохача, але не як рівноправного партнера, не виявляють бажання до співпраці взагалі чи, як і закордонні фінансові донори, відводять неурядовим організаціям роль другорядного партнера” [16, с. 11].

З іншого боку, необхідно підкреслити, що в Україні й самі громадські організації не завжди ефективно використовують наявні матеріальні кошти: зокрема, майже однакова кількість коштів іде що на оплату праці, що на благодійницьку діяльність (див. табл. 10). У 2005 р. на соціальну допомогу було витрачено взагалі лише 0,9% від всіх використаних коштів [8, с. 11, 70].

Таблиця 20

Напрями використання матеріальних коштів громадськими організаціями України, % до загальної суми

	1996	2003	2004	2005
Оплата праці	13,8	17,7	18,4	19,4
Матеріальні витрати та оплата послуг	10,2	24,3	22,5	23,6
Капітальні вкладення	3,0	2,1	7,1	5,9
На благодійницьку діяльність	7,7	14,3	17,3	24,8
Інші витрати	65,3	41,6	34,7	26,3

* За матеріалами видань: *Громадські організації в Україні: Стат. бюлетень за 2004 рік.* — К.: Держкомстат України, 2005. — 162 с.; *Громадські організації в Україні: Стат. бюлетень за 2005 рік.* — К.: Держкомстат України, 2006. — 219 с.

Підводячи підсумки вищевикладеному не лише у тій частині статті, яка публікується у цьому числі журналу, але й в цілому в дослідженні, ще раз хочемо підкреслити, що, розглядаючи громадянське суспільство як важливий чинник політичних та економічних процесів в Україні, ми виходили з того, що воно не є лише інституційним феноменом поряд з однопорядковими суспільними інститутами. На нашу думку, громадянське суспільство — це такий стан суспільства, який визначається високим рівнем самоорганізації, ступенем розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Визначальним чинником трансформаційних процесів у такому суспільстві є людський фактор. Шляхом взаємодії „третього сектору”, незалежних громадських об'єднань та правової держави рівноправні громадяни заради спільного блага сприяють розвитку суспільства. Сфера приватного життя є закритою для будь-якого політичного, владного втручання за винятком лише тих випадків, коли це викликано необхідністю захисту прав членів сім'ї від злочинних дій, насильства з боку інших. Однією з найважливіших складових, „цеглинок” громадянського суспільства є ринкові відносини.

Виходячи з такого бачення громадянського суспільства, констатуємо, що в Україні громадянське суспільство існує на початковому етапі свого розвитку, що дає право деяким фахівцям відносити її до так званої „сірої зони” — країн, де панує застійна фаза недорозвинутих демократій. Разом з тим, у кінці 2004-го — на початку 2005 р. у країні сталися події, які продемонстрували великий потенціал українців на шляху творення громадянського суспільства. Це — „помаранчева революція”. На жаль, певна незавершеність цієї революції, недолуга політика нових владних структур щодо вирішення болючих соціально-економічних, політичних проблем у суспільстві призвела до певної переоцінки населенням своїх здобутків, і з кінця 2005 р. за багатьма показниками українське громадянське суспільство почало втрачати енергію демократичного поступу.

Аналізуючи громадську думку, виділяємо такі проблемні питання у розвитку громадянського суспільства в Україні:

- високий рівень стурбованості тим, що в країні не вирішуються болючі соціально-економічні та політичні проблеми, низька оцінка населенням як свого матеріального становища, так і економічного становища країни в цілому;
- низький, хоча й не набагато нижчий, ніж в інших країнах західної демократії, рівень довіри населення до всіх органів влади (за виключенням першої половини 2005 р.);
- низька оцінка виборчої системи країни, недовіра до депутатів, які, як на думку виборців, не захищають інтересів народу, а більшою мірою працюють на себе;
- значний рівень песимізму українців щодо майбутнього країни;
- пасивна громадянська позиція населення України, усвідомлення громадянами неспроможності свого впливу на владу;
- низька оцінка діяльності політичних партій у цілому і негативне ставлення до існування багатопартійної системи зокрема;
- досить висока оцінка необхідності брати участь у діяльності громадських об'єднань, у здійсненні ними контролю за державними органами та низький рівень реальної участі громадян у їх діяльності;
- певний негативний поділ українців за так званим фактором історичної ідентичності за віссю „Захід – Схід”.

Отож, враховуючи вищесказане, можна сказати, що для успішної розбудови в Україні громадянського суспільства необхідно вирішити цілу низку суспільних проблем, націлених як на подолання багатьох соціально-економічних, політичних кризових питань у масштабах країни в цілому, так і на формування повноцінних громадян цього суспільства, які б характеризувалися як особистості суверенні, вільні, самостійні і відповідальні. І важко сказати, що є нині для України більш важливим.

Зважаючи ж на необхідність втілення української конституційної мети – побудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової країни, яка неможлива без формування і становлення громадянського суспільства в країні, пропонуємо на державному рівні із залученням широкої громадськості розробити із врахуванням положень як чинного законодавства, інших правових актів країни, починаючи з Конституції України і завершуючи Універсалом національної єдності, міжнародного права, так і наукових доробок, і затвердити Концепцію сприяння становленню та розвитку в Україні громадянського суспільства, прийняти відповідні програми щодо її реалізації. Це стало б, як на нашу думку, важливим кроком на шляху до побудови в країні громадянського суспільства, до успішної інтеграції України у світову спільноту.

1. *Паніна Н.* Демократизація в Україні та помаранчева революція у дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – 2006. – 20–26 травня.
2. *Балакірева О.М., Дмитрук Д.А.* Моніторинг громадської думки населення України // Укр. соціум. – 2006. – № 6 (17). – С. 123–146.
3. *Балакірева О.М., Дмитрук Д.А.* Моніторинг громадської думки населення: електоральні настрої та очікування населення наприкінці 2005 р. // Укр. соціум. – 2005. – № 5–6 (10–11). – С. 169–188.
4. Україна у цифрах у 2005 році: Стат. довідник. – К.: Консультант, 2006. – 247 с.
5. *Шайгородський Ю., Меркотаєв К.* Трансформація політичних цінностей у світлі української багатопартійності // Політичні партії України: В 3-х т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т.1. – 876 с. – С. 6–31.
6. *Косянчук І.* ЦВК працює в режимі засідання // Урядовий кур'єр. – 2006. – 1 квіт.
7. *Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 94 с.
8. Громадські організації в Україні: Стат. бюлетень за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – 219 с.
9. *Степаненко В.* Громадянське суспільство в Україні: проблеми інституціоналізації // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 7. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 506 с. – С. 320–341.
10. *Любин В.П.* Дискуссия о гражданском обществе в новой России // Актуальные проблемы Европы. Гражданское общество в современной Европе : Сб. статей / РАН; ИНИОН; Центр науч.-информ. исследований глобал. и регион. проблем; Отд. Зап. Европы и Америки; Ред.-сост. Т.Н. Мацонашвили. – М., 2003. – С. 125–154.
11. *Авуєва І.* Соціальний портрет членів соціальних рухів, громадських організацій та політичних партій // Укр. суп. – 2003. Соціол. моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – 684 с. – С. 283–292.
12. *Римшайте Э., Жалимене Л.* Метаморфозы роли неправительственных организаций – от благотворительности к рынку услуг // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2. – № 4. – С.487–508.
13. *Любин В.П., Мацонашвили Т.Н.* Гражданское общество в Германии: научный и политический дискурс // Актуальные проблемы Европы. Гражданское общество в современной Европе : Сб. ст. / РАН; ИНИОН; Центр науч.-информ. исследований глобал. и регион. проблем; Отд. Зап. Европы и Америки; Ред.-сост. Т.Н. Мацонашвили. – М., 2003. – С. 22–95.
14. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України – 2002–2003 роки. – К.: „КІТ”, 2004. – 142 с.
15. *Нечаєв Д.* ФРГ: принципы сотрудничества государства с неправительственными объединениями (90-е годы) // Мировая экономика и международная отношения. – 2002. – № 12. – С. 25–31.
16. Дороговкази громадянського суспільства. – К.: Ініціатив. консорціум, 2006. – 51 с.